

Grammatikai háttérmunka néhány nagyszótári szócikk jelentésstruktúrájának kialakításában

Egy szó szemantikai térképének megrajzolásához szükségesek a jelentésekhez kapcsolódó, velük összefüggő szóhasználati, stilisztikai, és nem utolsósorban grammatikai (morfológiai vagy szintaktikai) szabályoknak, sajátosságoknak, ill. az adott szó szóelőfordulásainak felismerhetőségéhez, azonosításához szükséges információknak a számbavétele. Ezeket a nem közvetlenül szemantikai információkat annyiban és akkor tünteti fel a szótár, amennyiben és amikor az a jelentésstruktúra megrajzolásához elengedhetetlen. Mivel tehát a szókészlet szótári leírásában a szemantikai elemzés nem függetleníthető a grammatikai elemzéstől, *A magyar nyelv nagyszótára* lexikográfiai koncepciójának kialakításakor fontos szempont volt egyfajta egységes grammatikai szemlélet körvonalazása, illetve annak a grammatikai eszköztárnak a kialakítása és bemutatása, amely meghatározza a szótárírói munkát.

Bizonyos kérdéseket rendszerszerűen és elvi szinten kellett átgondolni már előzetesen is (pl. mely ragos vagy jelezett alakok és mikor válhatnak címszóvá, hogyan címszavasítsa a szótár a névmásokat, mit kezdjen a szófajjal mint a grammatikai jelentés legfontosabb elemével, a homonímia vagy a poliszémia körébe sorolja-e a több szófajúságot, milyen szófaji kategóriákat használjon szófaji minősítésként, melyek azok a morfológiai vagy szintaktikai különbségek, amelyek meghatározóak a jelentésstruktúra kialakításában, hogyan kezelje a vonzatokat, stb.).

Később ezeknek az elvi megfontolásoknak az alapján kell elvégezni a konkrét nyelvi anyag elemzését (mondjuk eldönteni, hogy egy lexéma paradigmikus alakjáról vagy lexikalizálódott önálló címszóról van-e szó; az eltérő határozóragos alakok szabad bővítményként járulnak-e az adott igéhez, avagy a történeti fejlődés során változott a vonzatstruktúra). Számos egyedi, előre át nem gondolható grammatikai probléma pedig épp a szemantikai kérdésekkel összefüggésben, a jelentések elkülönítése és strukturálása során vetődik föl. Hiszen a korpuszalapú és adatoló szótárban az igen jelentős mennyiségű nem fiktív adat elemző értékelése a grammatika területén is alá tud támasztani vagy el tud bizonytalanítani tendenciaként érzékelt jelenségeket, és a műfajra jellemző besorolási-

döntési kényszer miatt megkerülhetetlenné tesz számos olyan problémát, amely ugyan a nyelvtan tárgykörébe tartozik, de kérdésként eddig nem feltétlenül fogalmazódott meg a grammatikusok számára.

A *bíz*ik ige néhány származékáról

Az iktelen-tárgyas, illetve ikes-tárgyatlan szóhasadást mutató *bíz*–*bíz*ik ige pár ikes változata egy sokfelé ágazó szócsaládhálózat végső alaptagja, amelynek származékai (*bizalom*, *bizomány*, *bizony* (ebből elágazva a *bizonyít* és a *bizonyos*), *bizottság*, *bizton*, *biztonság*, *biztos*) maguk is burjánzó szócsaládokat hoztak létre, amelyek morfológiai, szófaji és jelentésbeli gazdagságukkal kiváló illusztrációs anyagát adják annak a jelenségnek, amelyet D. Máta Mária a nyelvi elemek nagy körforgásának nevez, „ami a grammatikalizáció erős, sodró folyamatának egyik fő jellemzője” (D. Máta 2007).

E szócsaládok között természetesen igen erőteljesek a szemantikai párhuzamok, a fogalomszók, valamint a jelentős számban előforduló grammatikai és mondatszók között is gyakori a szinonimikus kapcsolat, amelyet a szócikkek struktúrája és az értelmezések összehangoltsága is tükröz. A grammatikalizációs folyamat különböző stádiumait időnként egy lexémán belül a különböző szófajokban, máskor egy-egy ragos alak és a vele azonos morfológiai felépítésű, de lexikalizálódott grammatikai vagy mondatszó párhuzamában lehet érzékelni. Csak szemelgetek ebből.

1. *Bizony*

A *bíz*(*ik*) ige *-n* ~ *-ny* névszóképzős származékaként (TESz.) létrejött *bizony* szó egyrészt kiválóan alkalmas a több szófajú szavak lexikográfiai kezelésének bemutatására, másrészt ragszilárdulással lexikalizálódott származékok alaptagjaként érdekes. Az Nszt. eddig elkészült szócikkei közül a leggazdagabb szófaji struktúrával rendelkezik: a korpuszból öt szófaja adatolható – nem történeti, hanem a szócikken belüli sorrendben felsorolva –: partikula, mondatszó, melléknév, főnév és határozószó. A szónak a mai használatban leggyakoribb partikulai jelentése olyan sok előfordulással és árnyalt jelentésekben adatolható, amely mindenképpen indokoltá tette, hogy ne az eredeti fogalomszói jelentések álljanak elől. A *bizony*ban a szócikk tanúsága szerint a modális-pragmatikai partikulák több jelentése is fölbukkan: a nyomatékosító jellegű árnyaló

jelentések mellett attitűdjelölő szerepe is van. E jelentések elkülönítése elsősorban pragmatikai szempontok alapján történt.

A szó eredeti jelentése melléknévi lehetett (vö. TESz.), e szófaj (*rég*)= régies minősítéssel a 19. század második feléig több jelentésben is jól adatolható (későbből csak metanyelvi adattal). E jelentések között első helyen a TESz.-ben eredetiként feltüntetett jelentés – 'igaz(i), valódi' – áll: *egy bizony örök Isten', engemet úgy segéllyen az én igaz hitemben* (Kármán 1787), *szívemet a' jónak bizony ösvényére vezérlik* (Verseghy 1821), *teljes szentháromság egy bizony öreg Isten* (Balogh 1878). Sőt a korpuszban, nyoma van még annak a mondatszerkezeti formának is, amely a későbbi szófajváltás kiindulásául szolgált: **2a.** (alanyi mellékmondat főmondataként, gyakr. kérdésre adott válaszban) '⟨annak kif-ére, hogy vmi a beszélő meggyőződése szerint biztosan úgy van⟩'. *Oh! bizony hogy Sina [= Kína] olly mint egy vetett kert* (Göböl 1785), *A' bizony, hogy hallani s43em akartatok eddig felö4le, mig ma nem hallottátok, hogy meg gazdagodott!* (Hatvani ford. 1793), *Apjok! úgy-e bizony, hogy már ide s tova Eladó leány lesz ez a kis Ibolya?* (Arany János 1847). Ez a főmondati szerep a partikulai jelentések alapjául szolgált, a lexikalizálódott módosítószók viszont a *bizony* állandósult raghasználatú főnévi jelentéseire vezethetők vissza. E főnévi jelentések két alapjelentés köré szerveződnek, amelyek más-más funkciójú, jellegű módosítószók kiindulásául szolgáltak. Az **1.** '⟨rendszerű fogadkozás részeként, gyakr. elhomályosult jelentéstartalommal módszerűen:⟩ tanú(skodó személy)' jelentés adatainak jellemző előfordulására az értelmezés csúcsos zárójeles része utal, amely jelzi azt is, hogy a szó elindult a grammakalizáció és egyben a lexikalizáció útján: módosítószó-szerűen. A szituációhoz kötött használatban gyakran frazeologizálódik az esküformula (ti. az Isten a tanúm), a szójelentés azonban ragos változatban és fordított szórenddel, illetve szabad szószervezetekben is megjelenik. Ez tette indokolttá, hogy e jelentés adatait egységesen kezelje a szócikk, és ne különítse el a frazémákat, valamint a szabad formákat: *Iften a' bizonyságom. **Bizony** Iften. Iften úgy fegéljen* (Klein 1776), *De, hogy Neró nagy mérgének áldozatja Nem lesz férjem, vallyon Ki annak **bizonyja**?* (Kisfaludy 1790), *Ugy van isten **bizonyomra*** (Tolnai 1882), *isten **bizony** ráataláltak* (Mátyás 1992). Ez az egységes kezelésmód az oka annak, hogy a többi, csak a 20. század elejéig adatolható főnévi jelentéstől eltérően ez a jelentés nem kap (*rég*)

minősítést, hiszen a frazeologizálódott *bizony isten/isten bizony* kifejezések használata a szinkroniáig nyúlik

A (rég) minősítésű **2.** jelentés ('helyeslést, beleegyezést, állítást kifejező szóként: igent²') metonimikus jelentésváltozással alakult ki az elsőből: *szavait sok bizonyokkal tetézte, hogy ő-is hasonlót érette szenvedni nem sajnálna* (Kónyi ford. 1773), **Bizonyt** *mondok reá, hogy való, nem álom* (Szász 1872), *Igérd meg hát kérlek, s bizonyoddal ints rá* (Bakay ford. 1901). E jelentés árnyalataiként jelennek meg azok a ragos alakok, amelyeknek folytatása a két módosítószó (a bizonynal és a bizonyára). Mindkét árnyalatban kötött raghasználat jellemző: a **2a.** (-val raggal hsz-szerűen a *mond* ige mellett) (rég) 'állítást, kijelentést megerősítő szóként' jelentés a lexikalizálódott *bizonnal*, a **2b.** (-ra raggal, mondást jelentő igék mellett v. módosítószó-szerűen) (rég) 'kijelentés, elköteleződés megerősítésére' jelentés pedig a *bizonyára* eredetét mutatja. E jelentésekre azonban – akárcsak az első főnévi jelentésre – bizonyos megszilárdult, kötött forma mellett egyfajta szabadság jellemző: a határozóragok használata ugyan megszilárdult, de a teljes morfológiai szerkezet nem, a rag nemcsak a szótári alapelakhoz (mint a *bizonnal* módosítószó kielemezhető töve), illetve nemcsak az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles nominativushoz (mint amit a *bizonyára* szó őriz) járulhat, hanem személyjel nélküli és a különböző személyjeles formákhoz egyaránt. Mindkét jelentésárnyalatra jellemző, hogy egyes szám 1. személyű, mondást, közlést jelentő igei állítmányok mellett állnak. A **2a.** árnyalatban kizárólag ilyen adatok fordulnak elő: ***bizonnal* mondhatom** (Verseghy 1791), ***Bizonyommal* mondom, hogy** (Csokonai 1802), a **2b.** árnyalat esetében, amelyben erőteljesebben érzékelhető a grammatikalizációs folyamat megindulása, főmondati, illetve igei elem nélküli, módosítószó-szerű előfordulását is adatolni lehet: ***bizonyomra* mindeneket tudósítására fogok az Urnak adni** (Németh Antal ford. 1777), ***Bizonyára* óh Isten! mindeneket böltsenn rendeltél Te el** (1829 Márton), ***Bizonyra*, hogyha rangom, koronám, Törvényeink, esküm nem ellenkeznék...** (1866 Arany László), ***bizonyára* mondom, hogy megvolt** (1904 Mikszáth)

Bizonyos – biztos

Sok jelentésre kiterjedő párhuzamosság és markáns eltérések mutatkoznak az *bizonyos* és *biztos*¹ jelentésszerkezetében. Mindkét szó a *bízik* ige főnévi származékából (az -n ~ -ny

képzős *bizony*ból, illetve a *-t* főnévképzős *bizt-* tőből) jött létre *-s* képzővel (TESz.). Több szófajúak, eredeti szófajuk a melléknévi, amelynek néhány jelentése főnevesült, és a *biztos* szónak a bizalmas nyelvhasználatban módosítószói jelentése is kialakult. Az jelentések párhuzamossága mellett sem azonos azonban a két lexéma lexikai státusza.

A két szócikk közötti markáns különbség a *bizonyos* melléknévi 7. és 8. jelentésében, valamint árnyalataikban mutatkozik meg. E két jelentést, bár nem annyira tagoltan, mint az Nszt., a két köznyelvi értelmező szótár is feldolgozza, az ÉrtSz. pontosabb nyelvtani megjegyzésekkel, az ÉKsz. elnagyoltabban, de hasonlóan közelít a jelentésekhez: **3.** (mut névm-sal) Ismert, tudott, de pontosan v. szabatosan meg nem határozott, csak utalással megjelölt, a körülményekből, az összefüggésből ismert v. sejtetett <személy v. dolog> **4.** (htl névelővel v. névelő nélkül). <A valóságbeli összefüggésekkel meghatározottként gondolt, de a beszédhelyzetben a szövegösszefüggéssel meg nem határozott személy v. dolog.> Az ÉrtSz. idézett értelmezéseinek különbsége (a 3. jelentésben egyszerű magyarázó, a 4.-ben helyettesítő értelmezést használ, az ÉKsz. egyikben sem él a helyettesítő értelmezés lehetőségével) már utal egyfajta bizonytalanságra, a *bizonyos hölgyek, bizonyos helyen* stb. kifejezések frazémaszerű feldolgozása (ti. 'prostituált nő', illetve 'az árnyékszéken'), illetve az ÉrtSz. 4. jelentésben nyilvánvalóan eltérő jelentésű példák (hiszen a ~ *fokú* jelzője nem tartozhat ugyanabba a jelentésbe, mint az *egy ~ feltétellel* vagy az *egy ~ festő*, hiszen nem személyre vagy dologra vonatkozik) felhasználása pedig egyértelműen jelzi, hogy a jelentésstruktúra nem feleltethető meg az adatoknak.

Az Nszt. a következő jelentéseket különíti el az **I.** melléknévi szófajban (a főjelentéseknek megvan a főnévi párja is):

7. (fn-i mut nm-sal) '(köz)ismert, (a szövegekörnyezetből) tudott, de kifejtés nélkül, csak utalással megjelölt <élőlény v. (elvont) dolog>'

7a. (*kissé rég, szépítő*) '<(tabusítás miatt) ki nem mondott megnevezést helyettesítő fn jelzőjeként>'

8. (htl ne-vel v. ne n.) '<más hasonlóktól elkülönítendőnek gondolt, de egyedi sajátosságokkal nem meghatározott élőlény v. (tárgyi) dolog kijelölő jelzőjeként>'

8a. '<kifejtés helyett> valóságbeli összefüggésekkel meghatározott minőségű(nek), ill. mértékű(nek), nagyságú(nak gondolt) <jelenség, sajátosság, helyzet stb.>'

E struktúra kialakításakor elsődleges szempontként azt kellett figyelembe venni, hogy e négy jelentésegység mindegyikében egyfajta helyettesítő funkciója van a *bizonyos*nak, ezek a jelentések messze távolodtak az eredeti fogalmi jelentéstől, itt a *bizonyos* prozónak tekinthető, jelentése, akárcsak a névmásoké, (rá)utalás révén telítődik (Laczkó 2006, Kenesei 2000, Magyar grammatika 2000). Ez esetben azonban a helyettesítés nem grammatikai-funkcionális természetű, hanem inkább szemantikai-pragmatikai, amely mögött a ki nem mondás, sőt esetenként a sejtetés szándéka, illetve a kimondás szükségtelensége húzódik. A *bizonyos* **8.** jelentésével rokonítható az *egyes* melléknévnek mint többes számú főnevek jelzőjének jelentése. A *bizonyos* és az *egyes* is közel áll a határozatlan névmási *némely(ik)*hez. „A határozatlan névmás azt jelöli, hogy meghatározhatatlan, melyik x elemre érvényes” (Laczkó: 2006). Vagy nem meghatározandó – mondhatnánk. Ez a motívum legszembetűnőbben **7a.** jelentésben érhető tetten, ahol a tabusítás aktusának nyelvi megfelelője a *bizonyos* szó használata: olyan, mint *bizonyos* hölgyek, kik minél korhadtabbak, annál drágábbak (Mikszáth 1880), a *bizonyos* helyiség előtt, ahova a király is gyalogjár (Németh László² 1937). Ez a jelentés (főnévi értékben) megvan az *az* névmási szófajában is: <(tabusítás miatt) ki nem mondott, elhallgatott szó helyett>: De *azt, azt* ma este, mikor én a szomszéd szobában vagyok, *azt ... azt* nem lett volna szabad (Sinkó 1965).

A fogalmi-denotatív jelentés elhalványulása és a pragmatikai szempontok felerősödése teszi indokolttá egyrészt a főjelentések grammatikai megszorítását (a jelentésbeli különbségekhez a névelőhasználat különbsége társul), másrészt az értelmezések megformáltságát (pl. a helyettesítő értelmezési formát). A **7.** és **7a.** jelentés értelmezése inkább a verbális korlátozottságot, a **8.-é** és a **8a.** árnyalaté a kimondás szituációs szükségtelenségét tükrözi. Ez utóbbiak szétválasztásában (az árnyalat korábban szótározatlan volt) a pragmatikai megközelítés mellett már a fogalmi szempontok is szerepet játszottak, amely azonban nem az értelmezett szó, hanem a vele szintaktikai kapcsolatban lévő főnév (*bizonyos távolság, bizonyos kor, bizonyos idegenkedés*) jelentésében érzékelhető világosabban.

A képző- és ragszerű utótagokról

Azok közül a kötött morféma-közül, amelyek szuffixumként járulnak a tőhöz, az Nszt. kizárólag az ún. képző- és ragszerű utótagnak minősített elemeket szótárazza (a bokrosított szócikkek altípusaként). Ezek egy része ugyanilyen hangalakban még önálló szóként is él.

A szinkrón értelmező szótárak ezeket a címszavakat – a szófaji minősítés helyén és azzal azonos formában – jelentésük, funkciójuk szerint melléknévképzőnek, illetve határozóragnak minősítik, függetlenül attól, hogy a szinkroniában még önálló szóként is, vagy már csak kötött morféma-ként élnek. Jóllehet e szótárak minősítésükkel egyértelműen a toldalékok közé sorolják a *-beli*, *-szerű*, illetve a *-mód*, *-szám* típust, nem tartották szükségesnek, hogy előszavukban – a címszavakról szólva – kiemeljék ezt a kategóriát. Hogy az ÉrtSz. valamiképpen mégis érzékeli e morféma-knak a többi toldaléktól eltérő jellegét, az jelzi, hogy a képzők és ragok közül csupán ezt a típust emelte címszavai közé.

A grammatikák rendre kiemelik e típusba tartozó szóelemek többségének átmeneti, nem egyértelmű voltát. A mai magyar nyelv rendszere I. kötetében Ruzsiczky Éva a denominális névszóképzők között elemzi a *-beli*, a *-féle*, a *-rét*, a *-rétű* a *-szerű* és a *-fajta* morféma-t (a *rét* ~ *-rétű* között semmi distinkciót nem tesz tipográfia-ilag ugyan nem alakváltozat-ként tünteti fel őket, de egy képző-ként nevezi meg, pedig morfológiai felépítésük és funkciójuk egyaránt eltér: a *-rét* utótag-nak képző- és ragszerű funkciója is van, az előbbi pl. a *negyedrét*, *nyolcadrét*, utóbbi az átvitt jelentésű *kétrét*, *hétrét* szavakban, a *-rétű* csak képzőszerű utótag-ként működik. A *-beli* kivételével mindegyiket újabb keletű vagy újabban gyakoribb képző-nek tartja, amely őrzi még utótag-i jellegét (Ruzsiczky 1961). A mai magyar nyelv egyetemi tankönyv tisztán képző-ként a *-beli* morféma-t nevezi meg, s utótag-jellegű képző-ként hármat sorol fel (*-féle*, *-szerű* és *-fajta*), gyakorinak és termékenynek mondva őket (1976: 145–147). A Magyar grammatika több szerzője is foglalkozik ezekkel az elemekkel. Laczkó Krisztina az önálló tőből keletkező toldalékok-nak a szinkronia bizonyos metszeteiben átmenti voltát illusztrálja az általa „képzőszerű” és „ragszerűen viselkedő” utótag-oknak nevezett morféma-típussal (2000: 40). Lengyel Klára a melléknévi fejezetben – elismerve e szóelemek átmeneti voltát – az

összetett szavak közé sorolja a *sokféle, jófajta, újszerű* stb. szavakat (2000: 317), Keszler Borbála A szóképzés című fejezetnek a melléknévképzésről szóló részében emeli ki, hogy „összetételek halmozása esetén önállóan, fogalomjelentésű előtag nélkül is képviselhetik az összetett szó egészét” (2000: 317).

A *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* kötetében Kenesei István ugyanezt állapítja meg az összetett szavak kötött formáit vizsgálva az ún. mellérendelési próba alkalmazásával. „Összetett szavak mellérendelése esetén, ha azonos elő-, illetve utótagjuk van, akkor csak egyetlen elő- vagy utótagot kötelező megtartani, a többi elhagyható”, és vizsgálatuk alapján megállapítja, hogy a „-*beli, -féle, -né¹, -szerű* stb. kötött morfémaik valójában összetételi tagok” (Kenesei 2000: 84–85). E típust Kenesei félszónak nevezi (Kenesei 2000: 86), és A szótár szerkezete kötetben a szószintű funkcionális kategóriák között tárgyalja (Kenesei 2000: 605–606). Ugyanakkor a -*beli* morfémat Kiefer Ferenc és Ladányi Mária ugyancsak e kötetben a melléknévképzésben tárgyalja, jóllehet ők is megjegyzik, hogy a -*beli* állhat inflexiós toldalék után, ami nem tipikus képzői sajátosság, és hogy utótagnak is felfogható (Kiefer–Ladányi 2000: 180). Hasonló az *Új magyar nyelvtan* megközelítése is, ahol Kiefer megállapítja, hogy a „-*né, -beli, -féle, -szerű, -fajta* elemek minden szempontból az összetételi utótagokkal azonos módon viselkednek” (Kiefer 1998: 228).

E szavak szótári leírása alapján úgy tűnik, hogy a ragszerű utótagok csoportja problematikusabb, mint a képzőszerűeké. Jól tükrözi ezt az ÉKsz. fentebb már kiemelt minősítési bizonytalansága. Nem csupán a két kiadás mutat egyfajta, még ha csekély különbséget is, hanem a köteteken belül sem teljesen azonos e csoport elemeinek kezelése. Ennek az a legnagyobb hátránya, hogy nem rajzolódik ki világosan a szótár használója számára, hogy az ezekkel utótagokkal létrehozott alakulatokat paradigmikus alaknak vagy lexikalizálódott elemnek tartja-e a szótár (függetlenül attól, hogy egyébként ténylegesen címszavává teszi-e az adott szót). Mindenesetre az, hogy az ÉKsz.² a korábbi kiadás határozórag minősítése helyett a határozórag-szerűen kifejezést használja, azt sugallja, hogy nem szóalaknak, hanem lexikalizálódott elemnek tekinti az ilyen utótagú

¹ Az Nszt. a -*né* morfémat a képzők közé sorolja (ezért a szócikk végi utalások között nem az ÖE-blokkban, hanem a származékok között utal rá), mivel „vele kapcsolatban egyrészt a mellérendelést nem meggyőző (**trafikos- vagy boltosné*), másrészt kimondottan toldalékra jellemző tulajdonsága, hogy tő végi időtartam-változást okoz (*vicéné, Kovács Béláné*)” (Mártonfi 2006: 69).

szavakat. Ebben az esetben a „ragszerű” kifejezés inkább arra utal, hogy ezek a morfémák a ragokhoz hasonló jelentésváltozást hoznak létre, amely alkalmassá teszi az adott lexémát arra, hogy határozói mondatrészi szerepet töltsön be a mondatban. Vagyis az ilyen utótagú szavak határozószók. Ha elfogadjuk a *gombamód*, *kétrét*, *kosárszám*, *emberszámba* és társaik határozószói szófaját, akkor vagy azt mondjuk, hogy minden egyes ilyen ragszerű morfémával ellátott szón külön-külön ment végbe a ragszilárdulás, vagy azt, hogy ez a bizonyos utótag vált szószintű képződménnyé, és mint ilyen kapcsolódhat produktív módon különböző lexémákhoz, s hozhat létre velük összetételszerű új lexémát. (Hiszen a rag szófajtartó toldalék, s a ragszilárdulás inkább csak eredményét tekintve rokonítható a produktív szóképzéssel, vö. D. Máta 2007: 119.)

Az ÉKsz. a következő címszavai mellett használja a „hat-rag”, illetve „hat-ragszerűen” minősítést: *-mód*, *-rét*, *-szám*, *-számba*, *-számra*, *-szerte*. Ugyancsak határozószót hoz létre a *felé* névutó párjaként megjelenő, az ÉKsz.-ben is utótagnak minősített *-felé*, s érdemes még megemlíteni a *módra* szót, amely az ÉKsz. szerint a *mód* főnév névutószerűen használt ragos alakja, az OH. (Laczkó–Mártonfi 2004: 1073) azonban már egyértelműen névutónak minősíti, amely a mai helyesírási gyakorlat szerint soha nem válik összetétellé, tehát nem is jelenik meg kötőjeles címszóként.

E ragszerűen viselkedő, ragszerűnek minősített utótagok morfológiai szerkezetüket tekintve két jól elkülönülő csoportba sorolódnak: az önálló szóként ma is élő főnévi tövükkel azonos alakot mutató *-mód*, *-rét*, *-szám* alkotja az egyiket, a másikba a főnévi tövből és határozóragból felépülő, többé-kevésbé transzparens ragos alakulatok tartoznak, amelyeknek önálló szóként névutói vagy névutószerű használatuk van. Ezeknek a ragszilárdulással létrejött névutóknak a grammatikalizációja nem egészen azonos fokon áll. A *szerte* szóból (amely önálló lexémaként határozószó, névutói funkciójának nyomait csak utótagi pozíciójában őrzi) a köznapi nyelvérzék már nemigen tudja kielemezni a *szere* főnevet és a hozzá kapcsolódó *-t* locativus és *-é* lativusragot (vö. TESz.), vagy a *felé*/*felé* névutóból/utótagból sem a lativusragot. A *-számba*, *-számra*, illetve a *módra* esetében azonban világosan leválasztható a határozói viszonyrag, ez utóbbiban az ÉKsz. még nem is tartja lezárultnak a szófajváltást.

Az, hogy ezeket a névszói tőhöz utótagszerűen kapcsolódó kötött morfémákat a szótári gyakorlat és a nyelvtanok ragnak vagy ragszerűnek mondják, jelzi, hogy megindult

e névutók raggá válásának grammatikalizációs folyamata is, bár a helyesírásukban megmutatkozó ingadozás (*felnőtt ember számba, de emberszámba, száz liter számra, de literszámba*) minden bizonnyal összefüggésben van azzal is, hogy a grammatikalizálódás más-más stádiumában vannak az egyes elemek.

Ugyan még nem tekinthetjük őket toldaléknak, de legelőrehaladottabbnak a *-mód*, *-rét*, *-szám* esetében tűnik a raggá válás, amit jelez, hogy ezek egy szótagúak és névszójukkal egy szóba írandók. (A kérdéshez vö. D. Mátai 2007: 100–102.) Ezeknek az ősi ragelemet nem tartalmazó morfémáknak a határozói jelentése és szófajváltó (határozói viszony kifejezésére alkalmassá tevő) képessége névutói szerepű vagy névutószerű ragos alakjukból ered.²

A fentiek alapján nem tűnik hát véletlennek, hogy a mellérendelés-próba alkalmazásakor a grammatikák jellemzően a képzőszerű utótagokkal operálnak. A strukturális nyelvtanok a kérdéskörrel összefüggésben eleve a képzőszerű utótagokkal foglalkoznak (l. feljebb Kiefer, Kenesei), de a ragszerű utótagok kategóriáját nevesítő nyelvtanokban sincs adata a mellérendelés-próbának a ragszerű utótagokra vonatkozóan. Ezeknek az utótagi címszavaknak a szótári leírása lehetőséget fog teremteni annak vizsgálatára, hogy a lativusrag nélküli *-mód*, *-rét*, *-szám* formák azonos módon viselkednek-e különböző szófajú szavakhoz járulva, illetve hogy a grammatikai formától függően észlelhető-e különbség azoknak az elemeknek a viselkedésében, amelyek

² A szinkronia nem ragszerű utótagnak, hanem a 'réteg', 'redő', 'összehajtogatott anyag lapja' jelentésű *rét*² határozóragos alakjának tekinti a *rétbe* alakot, amely ebben a konkrét jelentésében is adathozható az Nszt. korpuszából a 20. század elejéig: *a fátyol négy rétbbe vala hajtva* (Kazinczy 1817), *[a levél] egy ívre terjedő lehetett, negyedrétbbe varrva* (Vasárnapi Újság 1858), *felakasztják azt a pár szárny ajtót, a csűrre nagyot, kétrétbbe hajlót* (Malonyai 1909), *sok rétbbe csavart aranylánc* (Lengyel Menyhért 1917). A 20. század elejéig ragos formákat is ki lehet mutatni azokban a jelentésekben is, amelyek ma csak a *-ba* rag nélküli *-rét* utótagos *hétrét*, *kétrét* határozószókból élnek: *az aranyér kétrétbbe görnyeszté* (Jókai 1856), *kétrétbbe hajolva a kacagástól* (Petelei István 1905), *vasúti sínek hétrétbbe görnyedtek előttem* (Lengyel Menyhért 1916).

A *-számba* és a *-számra* jelentése világosan elkülönül. Az előbbi jelentése 'az előtagban kifejezett személyként vagy dologként, olyan minőségüként', az utóbbié (amely számnevekhez, mennyiséget, mértéket, időegységet jelentő főnevekhez járulhat): 'az előtagban kifejezett szám többszörösének megfelelő számban', 'az előtagban megjelölt mennyiségként, (idő)egységként', illetve 'olyan nagy mennyiségben, olyan sokáig stb., hogy az alaptagban megnevezett egység többszörösét tenné ki'. A *-szám* a *-számra* utótaggal azonos módon viselkedik, ugyanolyan fogalmi jelentésű előtagokon, ugyanolyan jelentésben jelenik meg: *tódul a néző ezerszám* (Kosztolányi 1905); *megalkudott egy fél goré máléjára, vékaszám*, *szemesen* (Tersánszky 1924), *Mindegy milyen fajtát, Tervet, Kossuthot, Symphoniát, a fontos csak az, hogy darabszám* vegyem (Csurka 1980); *ládaszám* szállította bizományba a könyveket (Gellért Oszkár 1962), *hónapszám* nem látott embert (Tersánszky 1941), *hordják, viszik szanaszét, kilószám, mázsaszám* (Bródy Sándor 1907).

utótagként ragos és a ragtalan formát egyaránt mutatnak. E vizsgálat eredményeként talán világosabb képet kapunk majd arról, hogy e morfémák kivétel nélkül félszóknak/utótagoknak tekinthetők-e, vagy némelyikükben már lezajlott a grammatikalizáció, s a toldalékok közé sorolandók.

Ez az egyes elemekre vonatkozó vizsgálat természetesen nem befolyásolja magának e típusnak a szótári feldolgozását, hiszen sem a szótári hagyomány – még ha a minősítésben eltér is az Nszt. gyakorlatától –, sem a grammatikai megközelítés nem kérdőjelezi meg, hogy a szótár címszavai sorába emelje a szószintű elemeket, miközben a toldalékokat határozottan kizárja e körből. Ezeknek a félszavaknak – ha a „szóiség” kritériumaihoz viszonyítva nevezzük meg őket –, illetve utótagoknak – ha azt akarjuk kiemelni, hogy a korpuszban csak bizonyos szó szerkezeti formához kötötten, bizonyos morfológiai pozícióban jelennek meg – betűrendileg első példája az Nszt. címszavai között a *-beli* volt, amely így prototípusa a képző- és ragszerű utótagoknak, s mintát jelent azok feldolgozásához.

A szócikk szerkesztésekor – részben függetlenül az egyes jelentések tényleges meghatározásától – át kellett gondolni e szócikktípusnak, vagyis a kötőjeles utótagok bokrosításának néhány általános, illetve sajátosan a *-belire* vonatkozó grammatikai kérdését (zárójelben a szócikkben alkalmazott megoldások állnak):

- hogyan lehet jelölni a szócikkekben egyrészt a *-beli* által reprezentált morfémák funkcióját, másrészt azt, hogy jellemzően szófajváltók, és kell-e jelölni az általuk létrehozott új szófajt (az Nszt. ezt a szócikkfejből grammatikai megjegyzésben jelzi: *m n - e k ké p z ő s z e r ű u t ó t a g j a k é n t*);
- hogyan lehet jelölni, hogy az összetétel – ez esetben – melléknévi alapszófaja bizonyos jelentésekben jellemzően vagy igen gyakran szófajváltáson megy át, s főnévi értéket is fölvehet, de ezt a főnévi értéket nem az utótag hozza létre, hanem a teljes alakulat főnevesül, valamint hogy a főnevesült szavak – és csak ezek – többes számúak is lehetnek (a szócikk abban a jelentésben jelzi, ahol végbemegy a főnevesülés: *az összetétel fn-i értékben is, ilyenkor rendsz. tbsz-ban*);
- önálló szófaji blokkban kell-e elkülöníteni ezeket a főnévi értékű lexémákat (a szócikk nem különíti el, hiszen nem az utótag szófajáról van szó);

- jelölni kell-e, és mikor kell jelölni annak a szónak a szófaját, amelyhez a címszó utótagként járul (ezt ott adja meg a szócikk, ahol eltérés van a jellemző főnévi szófajtól: nem fn-i előtaggal);
- hogyan tükrözze a szócikk a *-beli*-nek azt a jellegzetességét, hogy nemcsak valamely lexéma szótári alakjához, hanem bizonyos inflexiós toldalékokhoz (-k többesjelhez, birtokos személyjelhez) is járulhat (a szócikkfejből grammatikai megjegyzésként áll: szjeles, ill. tbsz-ú előtaggal is).

Ha összehasonlítjuk, milyen módon írta le a *-beli* morfémat a Strukturális magyar nyelvtan (Kiefer 1998: 240, Kiefer–Ladányi 2000: 179–182), illetve milyen kép rajzolódik ki a *-beli* szócikk alapján, markánsan megmutatkozik a grammatikák és a lexikográfiai ábrázolás közti különbség. Az előbbi elemzés a használat szabályait írja le (a kiinduló szó szófaját indirekt módon, tulajdonképpen a fogalomkör megjelölésével adja meg, s meghatározza, hogy mely fogalmi jelentésű szavaknál milyen feltételek teljesülése esetén produktív a morféma). A feltételek taxatív felsorolása meglehetősen szűkös listát állít fel, a bemutatott példaanyag valamelyest tágítja ugyan a kört, de a szemantikai szempont közvetlenül csak az *-i* és a *-beli* viszonya vonatkozásában jelenik meg: „a *-beli* sohasem jelölhet csak általános viszonyjelentést, hanem mindig meghatározott (hely-, idő- vagy egyéb) tartalmazási viszony jelölője” (2000: 181). Ruzsiczky ezt úgy fogalmazza: „A származékok a *-ban* ~ *-ben*; *-ba* ~ *-be*; *-ból* ~ *-ből* ragos határozó és a *való* igenév alkotta szerkezettel egyenértékűek” (1961: 414). Az ő megközelítése közelebb áll szótári szemlélethez: a kiinduló főnévi jelentéseket számba véve vizsgálja, hogy az alapszón milyen jelentésváltozást idéz elő a *-beli*.

A szótári elemzés szükségszerűen a szemantikai leírást, a jelentések szétválasztását és az értelmezések megadását tekinti elsőrendű feladatának. Ezeknek az értelmezéseknek tükrözniük kell az értelmezett lexikális elem sajátos (főnévi) jellegét: azt, hogy kötött morféma, hogy egyfajta grammatikai szerepe van, hiszen jelentésének legfontosabb eleme valamely főnévi fogalmi tartalom „melléknevesítése”. Ezért az értelmezésnek alapvetően melléknévi jellegűnek kell lennie, és egyben a kiinduló főnévi fogalmi tartalommal való viszonyként kell megjelennie. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a melléknévi jelentést nem csupán a kiinduló (szerkezetes) főnév (a kiinduló lexéma

ugyanis bizonyos esetekben szó és szintagma egyaránt lehet, más esetekben pedig csak szó, és ez hatással van a szócikk struktúrájára is) jelentése befolyásolja, hanem azé a szintén főnévi elemé, amellyel a *-beli* utótagú alakzat jelzőként szintagmatikus viszonyba kerül. Ez egyébként legalább olyan meghatározó a jelentések elhatárolása, illetve a szótári definíció szempontjából, mint a kiinduló lexéma. A fenti grammatikákhoz képest nemcsak azért gazdagabb az Nszt. jelentésstruktúrája, mert a történeti anyag szükségszerűen több jelentést kínál, mint a szinkrón állapot, vagy mert – ugyancsak a korpusz alapján – a lehetséges előtagoknak a szinkrón metszetben is nagyobb köre rajzolódik ki, hanem mert az a bizonyos „tartalmazási viszony” nem mindig statikus, hanem folyamatszerű, idői jellegű, állapot jellegű vagy még elvontabb viszony is lehet, amelyet vagy a kiinduló lexéma, vagy a *-beli* utótagos melléknévvel szintagmatikus (jelzői) kapcsolatban levő főnévi elem befolyásol. Tehát minél kevésbé konkrét vagy a kiinduló főnév, vagy a jelzői szerkezet alaptagja (nem szükséges mind a kettőnek elvontnak lennie), annál elvontabb az a viszony, amelyet a *-beli* utótag értelmezésének tükröznie kell. Ez a különbség már a jól megragadható az **1.** jelentés és **1a.** árnyalata összefüggésében is: esemény, fájdalom, szokás stb. nyilvánvalóan nem „van” valahol, bármennyire azonos típusú is a kiinduló elem a két jelentésben.

A *-beli* gazdag jelentésstruktúrájában természetesen olyan elemek is felbukkanak, amelyek a régiséghez vagy a nyelvjárásokhoz köthetők – elsősorban bizonyos jelentések főnévi használata –, de produktív a szinkroniában számos olyan jelentése e morfémának, amely eddig még sem szótári leírásokban, sem grammatikai elemzésekben nem jelent meg. A szótári leírásokban először megjelenő jelentések közül egyet érdemes külön kiemelni, amely valóban csak a történeti anyagból volt kibontható. A **7a.** jelentés (‘a kiindulásul szolgáló szóval megnevezett minőségben, formában stb. létező, jelentkező’) mutatja, hogy míg a szinkroniában mind az *-i* képző, mind a *-beli* utótag jellemzően főnévi alapszóhoz/előtaghoz kapcsolódik (az *-i* névutómelléknevet is képezhet), és csak főnévhez kapcsolódva produktív, a régiségben határozószói és melléknévi szóhoz is járulhatott, pl. *gyakortabéli vadászatodban, csekélybéli ajándéknak, külsőbéli tisztaságot*. (A *külső* melléknévi szófaját az valószínűsíti, hogy ez esetben is ugyanolyan szemantikai jelentésváltozást hoz létre a kiindulásul szolgáló szón, mint a többi nem főnévi előtagú esetében. Pontosabban nem „létrehoz”-za, hanem nyomatékosítja: a *külső* és a *külsőbéli*

jelentése egyaránt 'kívül megjelenő, kívül érzékelhető'.) Ez a jelentés nemcsak a régiségben, hanem az ÚMTsz. nyelvjárási anyagában is megjelenik melléknévi és határozószói előtagokkal, az ÚMTsz. azonban – lévén a címszava összetétel – természetesen nem pusztán a *-beli* elem jelentését emeli ki, mint az Nszt., hanem a teljes alakulat kap értelmezést: *aljasbeli* 'alsórendű, alantas', *gyagyabeli* 'gyagya'.

E néhány szócikkpélda, amely a lexikográfiai módszer és a grammatika tekintetében is számos újdonsággal szolgál, talán képet adott azokról a megfontolásokról, amelyek a nagyszótári szócikkek kialakításában szerepet játszanak, illetve magáról a szócikkírás folyamatáról is. Az itt leírt tapasztalatok egyik bázisa az Nszt. adatoló jellege és korpusza volt. E történeti jellegű szöveggyűjtemény gazdagsága, ugyanakkor a műfaj szabta szigor, amellyel a szótár döntésekre kényszeríti a lexikográfust, minden bizonnyal számos meglepetés forrása lesz még a későbbiekben is.

Irodalom:

- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 75–137.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. A szóképzés. In É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 222–261.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 208–210.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Mártonfi Attila 2006. *A magyar toldalékmorfémák rendszere*. [Kézirat.] Budapest, 68–69.
- D. Máta Mária 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései* (Nyelvtudományi Értekezések 157.). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ruzsiczky Éva 1961. A szóképzés. In Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 333–420.